

Memoria técnica dos traballos de extracción, restauración e conservación dos fragmentos dos debuxos feitos polos presos no Mosteiro de Sta. María de Oia durante a Guerra Civil (1936-1938)

CELIA CASAS PÉREZ¹

RESUMO

A conservación e restauración de bens artísticos é unha disciplina que mestura o estudio histórico coa investigación científica dos compoñentes das obras que se están estudiando para poder desenvolver unha metodoloxía e uns tratamentos de restauración adecuados, respectando ao máximo a integridade estrutural, o uso para o que foi concibida e a súa esencia histórico-artística.

Neste caso, describiranse os antecedentes históricos, os axentes de deterioro, as patoloxías atopadas, os tratamentos producidos para a súa conservación e o resultado de ditos traballos.

Gustáriame agradecer ós propietarios do Mosteiro de Oia por facer posible este proxecto e facer fincapé na necesidade de por en valor este tipo de bens culturais, histórico e artísticos que son os sinais máis representativos do paso do tempo, dos acontecementos sufridos, vividos ou desfrutados.

Cada sociedade fráguase a través da suma das experiencias vividas, sexan boas ou malas, o noso presente é froito dun pasado e temos a obriga de conservalo para o futuro, para que as novas xeracións teñan constancia da identidade e dos sucesos que fixeron que sexamos dun xeito ou doutro.

ABSTRACT

The conservation and restoration of artistic assets is a discipline that mixes historical study with scientific research of the components of the works being studied in order to develop a methodology and appropriate restoration treatments, respecting as much as possible the structural integrity, the use for which it was conceived and its historical-artistic essence.

In this case, the historical background, the agents of deterioration, the pathologies found, the treatments produced for their conservation and the result of these works will be described.

I would like to thank the owners of the Monastery of Oia for making this project possible and to emphasize the need to value this type of cultural, historical and artistic assets which are the most representative signs of the passage of time, events suffered, lived or enjoyed.

Each society is forged through the sum of lived experiences, whether good or bad, our present is the fruit of a past and we have an obligation to preserve it for the future, so that new generations are aware of the identity and events that made us one way or another.

¹ ararestauracioncelia@gmail.com

DATOS XERAIS DAS INSCRICIÓNS/GRAFITIS

Durante os anos da Guerra Civil empregáronse algúns edificios desamortizados, de “*las manos muertas*” (*Igrexa católica e ordes relixiosas*) dende 1798 coa desamortización de Godoy ata ben entrado o século XX (16 de decembro de 1924), como cárceres provisionais como foi o caso do Mosteiro de Oia, considerado campo de concentración de presos.

Porta que da acceso ás estancias que teñen os debuxos.

As paredes nas que se atoparon os debuxos están situadas nas estancias interiores da á oriental da primeira planta do claustro regular, que á súa vez é a occidental do patio coñecido como “*patio de los naranjos*” marcada coa liña de puntos.

Para subir aos habitáculos onde están os grafitos, accedeuse dende a escalinata central que comunica a parte alta do claustro regular situado ao oeste do patio dos laranxos, coa parte alta das dependencias construídas no século XVIII, e a enfermería.

Franxa na que aparecen os debuxos

Tamaño deste debuxo 21 cm longo x 15 cm de alto

Este é o grafiti de maior tamaño que se atopou e ten unhas medidas de 1 m de longo x 35 cm de alto.

Durante os anos 1936 ao 1939 as estancias monacais transformáronse en improvisadas celas dun campo de concentración nas que os presos deixaron debuxadas e escritas nas paredes as súas inqedanzas, vivencias, esperanzas e demais expresións, que co paso dos anos convertéronse en expresións histórico-artísticas e en parte do patrimonio inmaterial que debemos conservar.

Os grafitis/debuxos fixéronos a 1,20 m do chan e nunha franxa de 1 m de alto ao longo das paredes onde o que corresponde coa altura cómoda para pintar e escribir nas paredes. Os motivos repetíanse dun xeito recorrente o que podería xustificarse coa copia duns a outros polo amoroamento ó que estaban sometidos no cárcere.

Durante o tempo de internamento dos distintos presos que por estas instalacións pasaron no transcurso dos anos, fixéronse sobre as paredes múltiples inscricións/grafitis que incluso aparecen superpostas unhas sobre outras.

Denominámolas dos dous xeitos atendendo a se son:

INSCRICIÓNs: debuxos ou textos que se fan marcando directamente o muro cun obxecto punzante (neste caso lapis).

GRAFITIS: que procede do italiano *graffito* e adaptouse ao español e galego como grafito co sentido de “*inscrición na parede*” aínda que nunca se emprega ese termo mais si o de grafiti que é una técnica na que non se emprega a incisión no muro.

Entre tanto, empregamos grafiti para referirnos a que se trata dunha técnica libre, que normalmente é ilegal e que posúe como norma xeral un carácter satírico ou crítico.

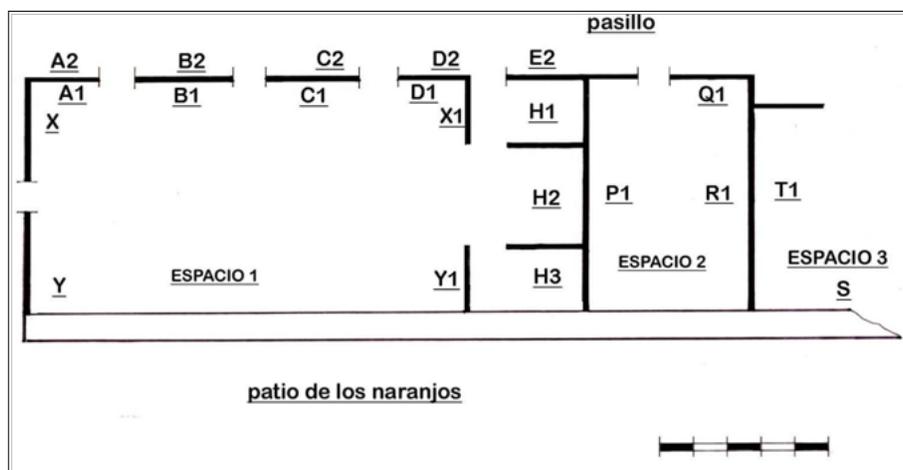
EXAME ORGANOLÉPTICO DA OBRA:

Tipo de soporte

A estrutura sobre a que se realizaron estas inscricións é un muro de ladrillo dun chan oco colocados en panderete sobre os cantos. A argamasa empregada na unión é unha mestura de cal + area + restos de carga de baixa calidade.

Este tipo de muro é o que se emprega para a maioría das divisións das distintas estancias nas que estaban os presos, por iso puidemos atopar grafitis por ambos os dous lados do muro de ladrillo.

Plano de localización dos distintos grafitis nas paredes do Mosteiro de Oia.

As inscricións dispóñense en 22 grupos polos muros descritos no plano (realizado por Javier Costas Goberna). A súa disposición está a 1,20 m do chan e nunha franxa de 1 m de alto polo ancho de cada unha das paredes. Os tamaños dos grafitis van dende os 10 x 15 cm e 22 x 25 (a maioría) ao máis grande que é o Q1 que mide 1 m de ancho por 35 cm de alto.

Estes muros divisorios non se van conservar polo tanto non se tivo en conta ningún tipo de intervención de conservación. Cortouse para poder extraer o mellor posible todos os fragmentos de inscricións/grafitis.

A calidade dos ladrillos era totalmente deficiente ao igual que a súa colocación xa que deixaron grandes cavidades entre eles e non mantiveron o nivel nos mesmos xerando ocos polos que se colocaba unha grande cantidade de morteiro e distintos grosos para recuperar o seu nivel coa aplicación do morteiro.

Ademais do muro de ladrillo, existe outro muro distinto empregado na chamada “Capilla de los Jesuitas” (Capela dos Xesuítas) e que posiblemente foi realizado nos primeiros 30 anos do século XX, que foron os anos de permanencia no Mosteiro dos Xesuítas portugueses. Este muro está realizado con táboas de piñeiro/pinaster colocadas en sentido horizontal e vertical para crear un novo muro divisorio que puidese ser cuberto por morteiro. Este tipo de muro chámase ENTRAMADO.

O estado de conservación dos grafitos realizados sobre estes muros foron un dos máis difíciles de conservar polo pésimo estado de conservación do enlucido e pola dificultade de corte do soporte.

Este soporte só aparece nos muros divisorios das estancias X1, Y1, H3, H2 e H1

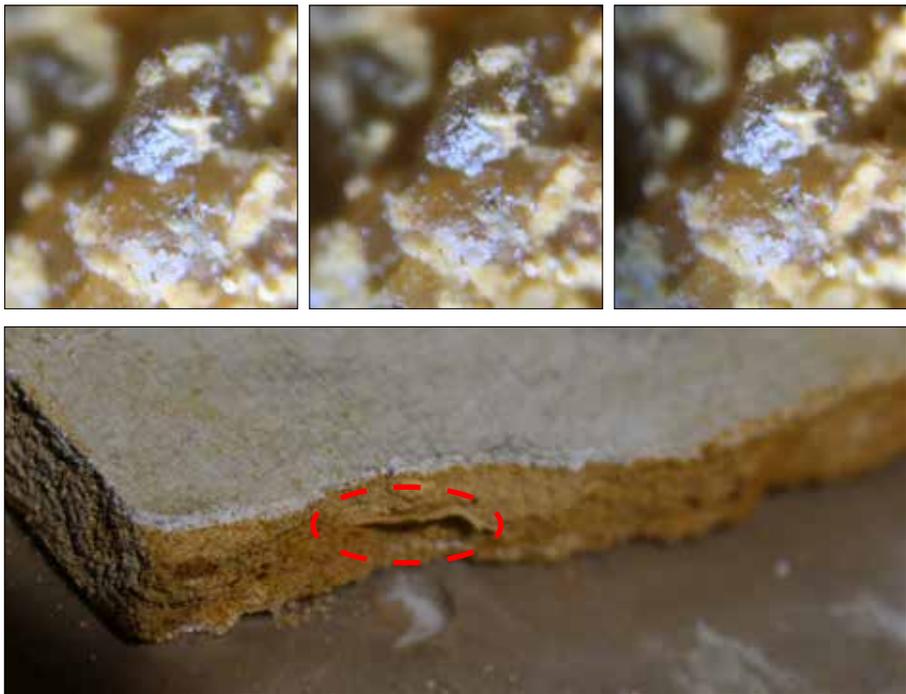
Mortero de enlucido grosso

Para alisar as paredes de ladrillo aplicouse unha grosa capa moi variable que abarca dende os 2 mm aos 15 mm de espesor cun morteiro de area + cal que na actualidade presenta problemas de cohesión interna. A degradación pola acción da humidade e filtración de auga fan que en moitas zonas estea disgregado e que se destrúa co roce.

A presenza de sales tamén afecta á súa degradación.

Durante o estudio organoléptico víronse a través do microscopio a presenza de eflorescencias salinas, restos de compostos de recheo como: palla, anacos de madeira, restos metálicos, cunchas...

A proximidade do mar fainos valorar a utilización da area da praia como parte da carga dese morteiro, de aí os restos atopados.

Resto de palla no interior do morteiro.

Morteiro de enlucido fino

Sobre a capa anterior de morteiro grosso aplícase unha fina capa de enlucido a base de cal branca apagada mentres o enlucido aínda estea lixeiramente mordente, para poder facilitar a carbonatación do carbonato cálcico e darlle maior consistencia ao morteiro.

Esta capa de enlucido aplicouse en todos os muros sen pigmentar, unicamente coa cor branca orixinal da cal.

No caso do enlucido tamén aparecen dous distintos, o anteriormente descrito que é o máis empregado e a aplicación de xeso branco sobre este enlucido para reparación nas paredes: X, A1, X1, Y1

Todas as representacións atopadas realizáronse cun único utensilio:

Aquí pódese apreciar como o xeso se aplicou sobre o enlucido orixinal de cal.

Lapiseiro ou grafito

Utensilio para escribir, debuxar ou pintar que consiste nunha barra delgada e longa xeralmente de madeira, cunha mina cilíndrica e fina de grafito ou outra substancia mineral no interior que sobresaie por un dos extremos desta barra cando está afiado. No século XVIII o lapis de madeira foi inventado polos italianos.

As únicas diferenzas que se atoparon entre as inscricións/grafitis foi o grosor do trazo posiblemente debido a existencia de distintos tipos de lapis e a presenza dun ton azulado que corresponde coa oxidación do pigmento azul dun bolígrafo ou rotulador desa cor.

INTERVENCIÓN REALIZADA

Os traballos que a continuación se describen son os que se desenvolveron durante os meses de xulio a decembro de 2019, e estiveron encamiñados á retirada, restauración e conservación dos fragmentos de muro con inscricións/grafitis.

Para dar comezo aos traballos de restauración e conservación de ditos fragmentos procedeuse do seguinte modo:

REALIZACIÓN DO PROYECTO E APROBACIÓN DO MESMO POR PARTE DA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO. Confirmación do permiso o 28 de maio de 2019.

Realización de planos, marcas de corte e enumeracións dos muros

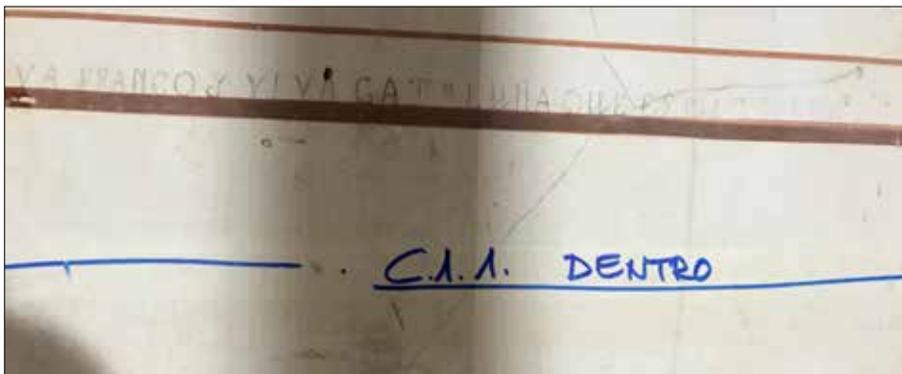

Para dar comezo aos traballos marcáronse os distintos fragmentos posibles de corte nunha planimetría xeral, (empregando os mesmos códigos que no plano facilitado polos arquitectos) segundo o paramento no que se atopen, colócanse unhas cintas de corte polas dúas caras do muro para poder salvar a maior parte posible dos grafitos.

Durante estes traballos fotografáronse dun modo exhaustivo todos os debuxos que se intentaron conservar.

Debido á problemática da disposición de grafitos sobre as dúas caras do muro, a superposición de imaxes, a pésima calidade do soporte empregado e a pulverulancia do enlucido, algúns dos grafitos que fotografamos antes do corte do muro non se puideron conservar.

Exemplo dun dos grafitos que foi imposible conservar.

Aplicación de empapelados e engasados para protexer os grafitos durante o corte das inscripciones

Durante o estudo destas obras valorouse a existencia de dous tipos de soporte ben diferenciados para a extracción das inscricións, entre os realizados nos tabiques interiores de ladrillo que se van a eliminar e os realizados no muro de carga que non se pode tocar. Os restos que atopamos nos muros de carga non son o suficientemente representativos (pequenos fragmentos incompletos e en moi mal estado) como para ser conservados.

Por iso se determina que a extracción realizárase mediante a técnica de *STACCO A MASSELLO*. Esta técnica é a menos daniña para a pintura mural, nela retírase a policromía (neste caso grafito) + a capa de intonaco (enlucido) + a capa de morteiro + o soporte (neste caso ladrillo ou madeira).

Os grafitos que se van a conservar sitúanse o 100% sobre un muro de ladrillo ou de armazado/pombalino.

O adhesivo empregado determinouse mediante as *probas de solubilidade e estabilidade* dos materiais empregados na realización dos grafitos.

Como se pode apreciar ao aplicar a resina márcanse todas as grafitas que xa existen no muro e que tras o desengasado vanse a separar.

Determinase realizar os engasados con *Resina Paraloid B-72 ao 10% en acetona* polo elevado grado de evaporación da acetona o que nos permite controlar a migración da resina ao interior do enlucido.

Este proceso vai encamiñado á protección das inscricións/grafitis durante o proceso de extracción e corte do muro.

Extracción das inscricións

Tras o estudo dos fragmentos que se van conservar, da solubilidade das inscricións/grafitis e da aplicación do método de protección (engasado) que se realizou no proceso anterior, procédese á súa retirada seguindo o seguinte criterio:

1. Faise un primeiro corte sobre a marca realizada

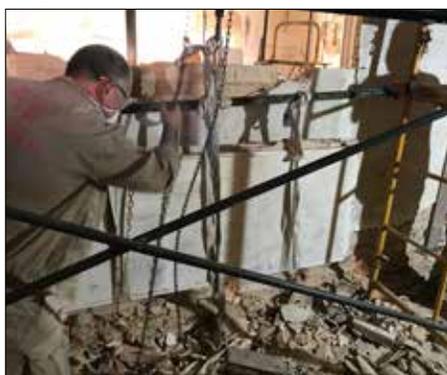
2. Colócanse unhas cinchas para asegurar o fragmento de muro.

3. Perfórase co taladro toda a parede para comprobar o corte das dúas partes do muro.

4. Acábase de cortar todo o muro para soltar a peza.

5. Con axuda dun sinfín e as cinchas báixase a peza.

6. Colocación da peza retirada entre dúas pranchas de poliestireno estruído para o transporte.

7. Colocación das pezas sobre palets para poder transportar.

8. Cada un dos fragmentos depositase e trasládase do mesmo xeito que na imaxe.

Retirada co tabique de ladrillo: neste caso a retirada faise con parte do muro de ladrillo, córtanse os fragmentos marcados cunha cortadora eléctrica de material cerámico e colócanse sobre os soportes preparados (prancha de poliestireno estruído para o seu traslado a taller e poder restauralos alí. Nos muros de dobre cara con inscricións márcanse para cortar o muro con las dos caras.

A técnica empregada é stacco a massello, con este sistema extráese en bloque a pintura xunto cun anaco do muro polo que é fundamental dispoñer dun sistema de protección para garantir a estabilidade da pintura mentres se realiza o proceso de arranque, do contrario a pintura corre o risco de danarse.

Tras o marcado e engasado das paredes que se van a retirar dáse comezo ao proceso de extracción dos fragmentos de muro seguindo o seguinte proceso:

Proceso de restauración de cada un dos fragmentos

Tras a extracción de todos os fragmentos procédese á súa restauración e á realización de todos os traballos necesarios para poder expoñer nun novo soporte (os seleccionados para a exposición) e o resto para poder almacenar da mellor maneira posible:

Revisar o estado da capa de protección aplicada antes de intervir no anverso. Tras a retirada de todos os grafitis/inscricións darase comezo á revisión dos distintos fragmentos para comprobar que a capa de protección continúe en bo estado para comezar coa restauración.

Eliminación de todos os excesos de parede, conservando unicamente a capa de morteiro e a policromía. Para eliminar o excedente de soporte realízanse pequenos cortes cruzados no morteiro do muro que están marcados cun límite de incisión que se determinou ao coñecero grosor do morteiro máis o enlucido. É dicir, como o grosor do morteiro + enlucido do muro é de 5/15 mm, marcouse na folla de corte un límite de 4,5 cm para eliminar o máis próximo ao morteiro policromado dun modo máis puntual e controlado.

A. revisión do engasado e realización de marcas para cortar a zona de debuxo.

B. Realización do corte do morteiro sobrante.

C. Retirada do enlucido do ladrillo por medios manuais.

D. Traslado do fragmento de morteiro con grafito para o taller.

Consolidación da capa de morteiro que presenta descohesión interna pola perda de acción do aglutinante

Tras o análise do tipo de aglutinante existente no morteiro e a súa calidade (carbonato cálcico, area de mar, restos de material vexetal “palla, herba...” realízase a consolidación mediante impregnación con brochas con augas de cal e nanopartículas de cal para empregar materiais o máis parecidos aos orixinais. Tras a aplicación de tres mans, compróbase que non é moi efectivo neste caso e procédese a consolidar coa aplicación de resinas Paraloid B-72 ao 10 % en acetona en varias aplicacións. Dependendo do fragmento aplicáronse entre 3 e 6 capas.

O proceso de consolidación do soporte foi moi complicado xa que o grao de degradación fixo moi complicada a súa conservación.

Tras a aplicación de consolidantes procedeuse á inxección de morteiro hidráulico (PLM) ao 15 % en auga + un 5 % de Primal AC33) para poder selar as fisuras e a enorme cantidade de gretas que aparecían por todos os fragmentos.

Pegado dos distintos fragmentos dos grafitos

Durante o proceso de eliminación do soporte de ladrillo do enlucido e a súa consolidación apareceron infinidade de gretas que provocaron que moitos dos grafitos se dividisen en moitos anacos que se tiveron que pegar un a un. Empregouse primal Ac.33 en auga e Acetato de polivinilo disolto en auga ao 50 %.

Eliminación de los empapelados y engasados

Tras os traballos de fixación dos distintos fragmentos podemos proceder aos tratamentos da capa pictórica, para dar comezo a devanditos traballos o primeiro que facemos é retirar as capas de protección que se aplicaran para poder retirar os fragmentos do muro. Como o material empregado foi Paraloid en Acetona, aplicárase acetona

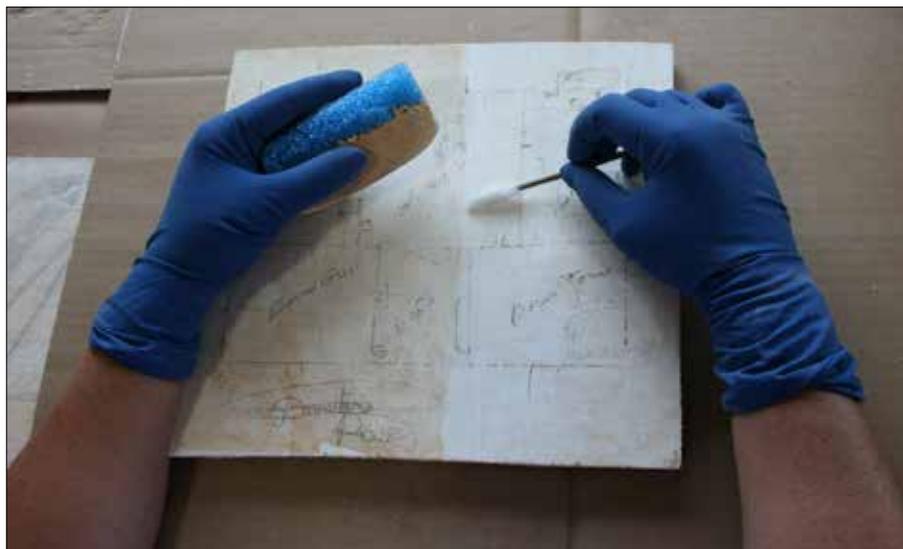
con brochas ou esponxas a modo de tampóns para abrandar pouco a pouco o adhesivo e retirar as gasas e papel xaponés sen danar os debuxos.

Limpeza das policromías e enlucidos orixinais

Durante o proceso de retirada dos empapelados xa se limparan un pouco a superficie, xa que a sucidade superficial adheriuse á gasa e ao paraloid.

A limpeza foi moi suave xa que prima a conservación de todos os grafitos e inscricións así como as marcas do muro xa que a pegada do paso do tempo e os sucesos que alí ocorreron tamén están reflectidos nos muros.

Límpanse os grafitos mediante dos sistemas:

1º *en seco* con gomax, brochas suaves, esponxas naturais, e mecanicamente coa axuda de espátulas e bisturís.

2º *en húmido* con disolventes que permiten a súa conservación e que determinamos antes de limpar con pequenas probas con auga +alcohol e acetona.

Preparación de soportes de paneis de niño de abella serie PGA para a colocación das inscricións. Aplicación dunha capa de morteiro para adherir os fragmentos.

FICHA TÉCNICA DO PANEL NIÑO DE ABELLA SERIE PGA

Os paneis de niño de abella serie PGA están constituídos por:

- Revestimentos externos chamados “peles”, realizados cun tecido de fibra de vidro bidireccional de 500 g/m²; cada tecido ten un espesor de 0,5 mm e está impregnado cun adhesivo epoxídico autoextinguible
- Estructura alveolar de niño de abella en aluminio interior con celas de 6,35 mm.

PROPIEDADES PRINCIPAIS

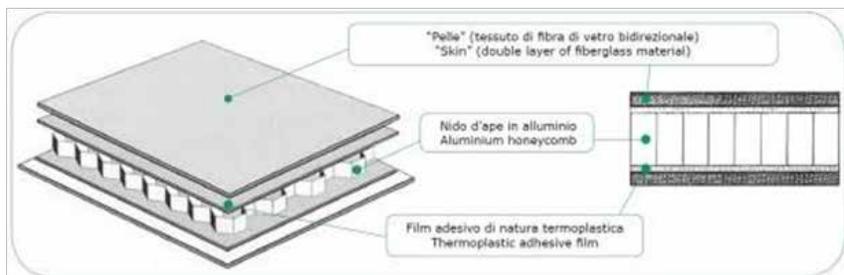
- Elevada resistencia a esforzos de corte e de flexión (Certificados “Istituto Giordano” - informes de ensaio n° 83026 - 83027 - 83028 do 05/10/1994)
- Excelente resistencia á compresión: 22 kg/cm² min. - cela 6,35mm; (Certificado “Istituto Giordano” - informe de ensaio n° 85086 del 15/12/1994) - planura e lixeireza.
- Excelente estabilidade e resistencia aos axentes atmosféricos.

PRUEBAS: todos os paneis foron probados por institutos especializados e por laboratorios propios.

RESISTENCIA Á TEMPERATURA: o panel resiste á diferenza de temperatura de - 40 a + 90°C. Reacción ao lume segundo o método CSE RF 3/77 e CSE RF 2/75 A. Resultado: “PANEL PGA” = Clase 1 (Certificado “Istituto Giordano” - informe de ensaio n° 85846 del 27/01/1995 - Homologación Ministerial del 18/01/2005).

ADHESIÓN E ENVELLECIMENTO: os paneis PGA sometidos a varios métodos de envellecemento non evidencia sinais de diminución especial das características de adhesión e de resistencia. (Certificado “Istituto Giordano” - informe de ensaio n° 85086 do 15/12/1994).

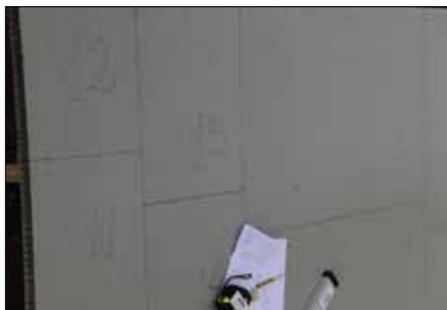
RESISTENCIA AO PEELING: a utilización de film termoplástico implica valores de peeling ata 5 veces superiores con respecto ás normais colas termoendurecibles (resistencia ao peeling segundo a norma EN 2243/3). Dita proba levouse a cabo despois dunha serie de ciclos de envellecementos acelerados que non implicaron ningún deterioro das características do panel. Valor de peeling: 100 NEWTON mínimo (Certificado “Istituto Giordano” - informe de ensaio n° 83071 do 06/10/1994).

Tras a consolidación do soporte, o pegado de fragmentos, a retirada de engasados e a limpeza das policromías procédese a cortar anacos de soporte PGA do mesmo tamaño que os grafitos.

Os traballos desenvólvense do seguinte modo:

- 1.- Unha vez que se marcaron no taboleiro xeral os tamaños dos grafitos para poder aproveitar ao máximo o soporte existente.
- 2.- Cortar o taboleiro a medida.

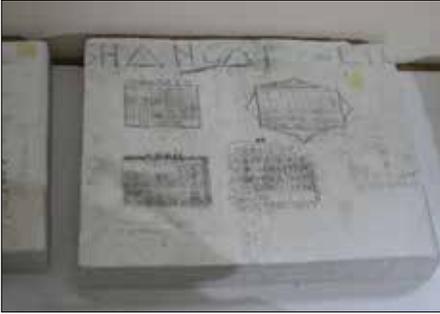

Colocación dos distintos fragmentos en cada un dos paneis

Sobre o panel de abella aplicarase unha fina capa de morteiro realizado a base de cal apagada en pasta e area de sílice de gran similar ao orixinal que nos funcionará de cama niveladora para os distintos fragmentos ata crear unha especie de muro continuo cos distintos fragmentos. A súa disposición realizarase seguindo o criterio establecido pola propiedade.

Colocación de cada un dos fragmentos aplicando primeiro unha fina capa de primal Ac-33 ao 20% en auga e despois un pouco de morteiro de cal hidratada en pasta con area de sílice de granulometría fina 0.2-0.3. Tras colocalos reénchense con morteiros os laterais e alísanse.

Estucado de lagunas

Recheo dos espazos entre os distintos fragmentos cun morteiro adecuado ata dar unidade á prancha expositiva. Os espazos de unión entre os distintos fragmentos reintegráranse co enlucido fino a base de cal apagada e como última cama a modo de enlucido fino aplícase un estuco a base de xeso de Bolonia e cola de coello. Tras o secado (xa que se aplica ao baño maría para que penetre nas xuntas), líxase e prepárase para poder reintegrar.

Reintegración cromática dos novos morteiros para dar unidade estrutural e estética a cada un dos paneis

Unicamente se reintegran as zonas de enlucido novo para crear a unidade necesaria no conxunto. Esta reintegración realízase pigmentando directamente o enlucido se fose posible ou entoándoo cun auga de cal pigmentada tras a súa aplicación e mediante acuarela coa técnica do regatino.

Estas pezas están expostas nas instalacións do Mosteiro de Oia para o disfrute e a visualización dos interesados.

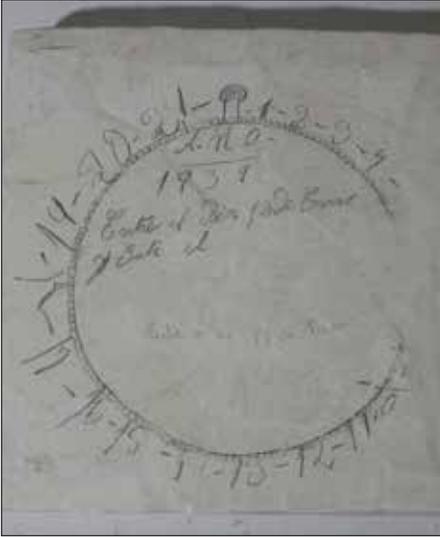

EQUIPO TÉCNICO QUE FIXO POSIBLE ESTE PROXECTO

Dirección técnica:
Celia Casás Pérez.

Equipo técnico:
Eva Costas Gallego
Anxo Estevez Barcala
Alejandra Casás Iglesias

Equipo de desmontaxe e apoio:
Manuel Fontán
Lucas Fontán
Venancio Fontán Javier
Miguel Fernández Guiadanes

BIBLIOGRAFÍA

- COSTAS GOBERNA, F.J., L. ÁLVAREZ CAEIRO & L. GONZALEZ VICENTE (2018). Testimonios del horror de la Guerra Civil española en los muros del monasterio de Oia. *Glaucoptis: Boletín del Instituto de Estudios Vigüeses* 23: 421-478.
- BURNETT BOLLOTEN (1989), *La Guerra Civil Española: Revolución y Contrarrevolución*. Alianza Editorial.
- COSTAS GOBERNA, F.J. Con otra mirada horror de la guerra civil española en el Monasterio de Oia 1963-1939.

Os traballos de restauración están encamiñados á conservación das obras realizadas no muro mantendo un principio básico de respecto ao orixinal, mínima intervención (non se debe modificar o ben que se vai conservar para que manteña a súa integridade histórica e estética no transcurso do tempo) e todos os criterios de restauración e conservación de respecto escrupuloso ao orixinal.